

CSEPELI GYÖRGY — WESSELY ANNA

A közép-európai szociológia kognitív esélye¹

E közgyűlés előkészítése során mindenki számára világossá vált, hogy a szervezők szeme előtt kettős cél lebeg. Elsősorban, kihasználva a posztkommunista társadalmak iránti konjunkturális érdeklődést, meg akarják mutatni a "világnak" a jelenlegi magyar szociológiát és demonstrálni kívánják, hogy eredményei megfelelnek a szakma nemzetközileg elfogadott követelményeinek. Másodsorban pedig rá akarják ébreszteni még "lemaradt" kollégáikat az elmélet vagy a technikák terén meglévő hiányosságaikra és arra, hogy hogyan "zárkózzanak fel" a nyugati szociológia fejlődéséhez.

Mivel a "lemaradás" és a "felzárkózás" metaforái körül hazánkban minden szinten politikai viták dúlnak, itt az ideje, hogy kihámozzuk őket a környező, elnyűtt burokból, és megnézzük, hogy valójában mit is takarnak. Ha pusztán azt a felhívást hordozzák magukban, hogy vegyünk át kritikátlanul bármit, ami az amerikai szociológiai folyóiratok szellemi táplálékául szolgáló, állandó étrendben szerepel, akkor e metaforák arra indítanak minket, hogy a nemzetközi szakmai vitákban elfoglalt periferiális jellegű pozíciónkat tudatosan kimunkáljuk és büszkén konzerváljuk.

Dolgozatunkban megpróbáljuk néhány érveléssel alátámasztani ama meggyőződésünket, hogy a közép-európai társadalom a társadalommagyarázat olyan sajátos megközelítési módját termelte ki, amelyet semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagynunk azon türelmetlen igyekezetünkben, hogy végre ismerjenek el bennünket szociológusokként — teljesítményünk egzotikus zamatának jelölésére használatos, jóindulatú, bár korlátozó értelmű jelzők nélkül. Az csak természetes, hogy a magyar szociológusnak járatosnak kell lennie a szociológiai elméletek és technikák kortárs-irányzataiban, ha be akar kapcsolódni a nemzetközi információ- és eszmecserebe. Mégis: szeretnénk rámutatni arra is, hogy kötődniük kell a magyar társadalmi tapasztalat másságához, amely révén oly módon üzhetjük a szociológiát, ahogy senki más, és nem pedig úgy, ahogy akárki is megteheti. Szerintünk itt az a döntő, hogy a közép-európai szociológusoknak különleges szerepet kell vállalniuk a szociológiai elmélet fejlődésében. Nem valamiféle titkos tanokra gondolunk, amelyeket csak napvilágra kell hozni, hanem egy olyan kognitív esélyre, amellyel élhetünk, de el is szalaszthatjuk.

Európában nyugatról kelet felé utazván mindig bele lehetett ütközni abba a megdöbentő felismerésbe, hogy egy elit magaskultúra szimbiotikus viszonyra léphet a társadalmi-kulturális elmaradottsággal. Thomas Mann talán saját magyarországi tapasztalatait írja le a *Doktor Faustus* XXXVI. fejezetében, ahol Adrian Leverkühn egy magyar arisztokrata hölgy vendégszeretét élvezve egy udvarházban egy ötnyelvű, kiterjedt könyvtár, két koncertzongora és más fényűző tárgyak között. Ugyanakkor "a kastélyhoz tartozó falut elképesztő szegénységben, valóságos archaikus, forradalom előtti nyomor állapotában lelték".

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

E szöveg olyan kognitív séma működését mutatja, amely az embereket, tevékenységeket, tárgyakat és helyzeteket a "világ fejlettebb részeihez" viszonyítva osztályozza. E séma inherensen evolucionista előfeltevései a megfigyelőt arra indítják, hogy a kultúrától azt várja el, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés adott fokának "feleljen meg". Az idegen számára fejtörést okoz, hogy saját kulturális eszményeit egy teljesen idegen társadalom világában megvalósulva látja viszont. A keletkező kognitív diszsonanciát általában segítőkész javaslatok hidalják át: hogyan lehet leküzdeni az elmaradottságot, a felkeresett országnak, népnek stb. hogyan kellene felzárkóznia a Nyugat boldogabb nemzeteihez.

Az utazó és a helybeliek többségének nézőpontja közös. A "benszülött" társadalom felső rétegei, érzékelve a nemzetközi gazdasági verseny kihívását, hallgatólagosan arra buzdítják az értelmiséget, hogy különféle társadalmi reformprogramok kidolgozásának szentelje erőfeszítéseit.

A modernizáció kihívása háromféle választ indukál. A tradicionalisták ragaszkodnak a meglévő szokásokhoz, illetve struktúrákhoz, és harcot vívnak a modernizátorok ellen, akik ugyanakkor – megosztottságuk következtében – nem képesek megegyezni országuk "felemelésének" stratégiájában. Az egyik frakció – az orosz kifejezést kölcsönvéve nevezzük őket *zapadnyikoknak* – a nyugati civilizáció lehető legtöbb elemét próbálja meg bevezetni abból a célból, hogy hazájában nyugati/modern viszonyokat honosítson meg. A másik frakció az őshonos kultúra egyedülálló értékeit hangsúlyozza, és azt javasolja, más modernizációs úton hozzák be a Nyugatot. Ismét orosz műszozt használva, őket *pocsvennyikoknak* nevezhetjük.

A két álláspont ellentétéről és ideológiai programjáról Norbert Elias adta a legtalálhatóbb leírást *A civilizáció folyamata* című könyve első fejezetében két német fogalom, a "Zivilisation" és a "Kultur" látszólag elvont elemzése során. Elias itt kimutatja, hogy a "civilizáció" fogalma a nyugati országok számára hogyan fejezte ki nemzeti identitásuk magabiztos érzetét, míg a "Kultur"-t, ezt a németek által kitalált, de az összes közép-európai nép által használt fogalmat hogyan használták az olyan nemzetek identitásuk meghatározására és kifejezésére, amelyeknél hiányoznak a stabil határok és a civil társadalom intézményei. Elias szerint a civilizáció fogalma "összefoglalja mindazt, amiben az utóbbi két – három évszázad nyugati társadalma önmagát korábbi önmagához, vagy mai «primitívebb» társadalmakhoz képest előbbre valóknak véli".² A németek, és tegyük hozzá: általában a közép-európaiak, visszaautasítják a "civilizáció" kifejezés angol – francia konnotációit. Az ő társadalmukra alkalmazva ugyanis ez a látszatra semleges, leíró fogalom azonnal komparatív vagy normatív mércévé válik, amely rávilágít alulfejlettségükre, illetve elmaradottságukra, és tovább táplálja keserű alsóbbrendűségi érzésüket. Ezért ezek a Rajnától keletre fekvő nemzetek szívesebben írják le magukat a "Kultur" kategóriáiban, amelyek újfent megerősítik és kihangsúlyozzák társadalmi létezés módjuk összehasonlíthatatlan vonásait. A kultúrának ez az értékterhelt fogalma aztán szembeállítódik a "Zivilisation"-nal, amelyet "puszta külső megjelenésként", hasznos, ám felületes intézményes megoldások és szokások vagy haszonelvű technikai eszközök összességékként értelmezznek.

Több analitikus dimenzió is azt mutatja, hogy e két felfogás a racionalitás két különböző rendszerét jeleníti meg:

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

Dimenzió	Zivilisation	Kultur
Idő	jelenre orientált	múltra orientált
Tér	terjeszkedés	elhatárolás
Cselekvés	célorientált	értékorientált
Cselekvő	egyéniileg felelős	a kollektív sorsnak alárendelt
Társadalmi perspektíva	univerzális	partikuláris
Viszony a természethez	uralom	alárendelődés
Értékelés módja	kvantitatív	kvalitatív
Az értékelés tárgya	termelés	egyres teljesítmények
Érvelésmód	procedurális	szubsztantív

Immanuel Wallersteinnek a világgazdasági rendszerről és annak három elkülönült régiójáról, azaz a centrumról, a perifériáról és a félperifériáról vallott felfogása a szociológiai általánosítás egyfajta keretét kínálja az Elias által nyújtott fogalmi, etimológiai elemzéshez. A civilizáció fogalma a centrumban alakul ki, ezt a periférián kritikátlanul elvetik vagy átveszik, míg a félperiféria fáradozásai arra irányulnak, hogy pozícióját mindkét pólushoz viszonyítva határozza meg, mégpedig a "Zivilisation" és a "Kultur" ellentétével. Az európai társadalmora vonatkozólag Szűcs Jenő kidolgozta a társadalomfejlődés három régiójának elméletét.³ Közép-Kelet-Európáról adott leírása kiválóan illeszkedik a félperiféria Wallerstein által kidolgozott modelljébe. Szűcs szerint ez a régió az Elba és a Saale vonalától a Balti-tengerig és a Kárpátokig terjedő területet foglalja magában.

Mivel az ezen a területen élő különböző etnikai vagy vallási csoportok csak gyenge nemzetállamokat hoztak létre (ha létrehozta egyáltalán), nemzeti identitásuk kiépítéséhez nem találhattak egyértelmű fogódzókat. Ezeknek a nemzeteknek – még ha később sikerült is államot alapítaniuk – határaikat újra meg újra meg kellett lelteniük és meg kellett húzniuk, és ismételten fel kellett tenniük maguknak a kérdést: mind politikai, mind szociálpszichológia értelemben: Kik vagyunk mi? Miben áll tényleges identitásunk? Milyen az igazi német, magyar, cseh, horvát vagy osztrák? Hegelnek igaza van, amikor azt mondja: "A nemzet az, ami a tettei." Ami azt illeti, a nagy tettekben bővelkedő históriájú nemzeteknek (Hegel példájában az angoloknak, akik "uralkodnak Kelet-Indiában és a világtengeren, az övék a világkereskedelem, van parlamentjük és vannak esküdtszékeik stb."⁴) nem kell aggódniuk nemzeti karakterük miatt. Az elmaradott, etnikailag kevert, a nemzetközi versenyben vesztésre álló és a magabiztos nagyhatalmak terjeszkedésétől fenyegetett országok népeinek van csak szükségük állítólagos egyedülálló sajátágaik definiálására és metafizikai fokozására. Mit tehetnek azok a nemzetek, akik nem büszkélkedhetnek tetteikkel? Nekik – "Kultur"-juk normatív terrénumára támaszkodva – más alkotóelemekből kell felépíteniük énképüket.

A közép-európai (vagy "közép-kelet-európai") nemzetek paradox lelkiállapot foglyai. "Kultur"-juk elválasztja őket a Nyugattól, egymástól azonban nem. Elutasítják, hogy civilizációs szempontból mennyiségileg összehasonlítsák őket a Nyugattal,

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

és az imént említett okokból ragaszkodnak minőségi különlegességükhöz. (A kultúraközi összehasonlításoknak e típusa, amely a különbségek hangsúlyozását a másik fél teljesítményeinek őszinte csodálatával vegyíti, az Észak – Dél tengelyre vonatkoztatva tökéletesen működött. Talán a legismertebb példái ennek a 19. századi és 20. század eleji kulturális bestsellerek, amelyek hemzsegttek a "gót" és a "mediterrán" szellem természetéről és erényeiről szóló spekulációktól.) Ezt a stratégiát azonban más közép-európai szomszédokra nézve nem lehet alkalmazni, mert azokról a bizonyos egyedülálló kulturális jellegzetességekről hamar kiderülne, hogy végeredményben nem is olyan egyedülállóak. A nacionalista retorika ezért újra előveszi a máskülönbben lenézett kvantitív mércét, és megpróbál bizonyítékokat felsorakoztatni arra nézve, hogy országa fejlettebb, civilizáltabb és közelebb áll a Nyugathoz, mint a szomszédok. Természetesen e művelet számos kelepécét rejt. Bár elméletileg tartatlantalan, a gyakorlatban tartósan érvényesül. A legtöbb közép-európai szellemi és művészeti teljesítménynek – melyek állítólag a nemzeti kultúra spontán megnyilvánulásai – először nyugati helyeslésre kell találnia ahhoz, hogy tartós sikere legyen odahaza, illetve hogy a szomszédos országokban egyáltalán észrevegyék. Így például a képzőművészetnek és intellektuálisan izgalmas közép-európai századvég mítoszt nyugati történészeknek kellett megteremtenie az osztrákok, horvátok, magyarok és csehek számára, hogy azok elfogadják és felkarolják a róluk alkotott hízelgő képet.

A közép-európaiak nagyon lassan kezdték felismerni, hogy éppen történelmi és társadalmi körülményeik hasonlósága – a Kelet és a Nyugat közötti bizonytalan, köztes helyzetük, különböző etnikai, vallási és nyelvi közösségek évszázados együttélése bizonytalan határokkal és mesterségesen merev társadalmi struktúrákkal rendelkező, megkésvé kialakult nemzetállamokban – termelte ki kultúrájuk sajátos vonásait.

E kultúra egyik fontos jellegzetességét ebben a térségben valószínűleg a modernizáció különös formája hozta létre. Egyoldalú és államilag irányított modernizáció volt, amellyel nem párosult a civil társadalom fejlődése. Az urbanizáció, a megnövekedett társadalmi, területi és foglalkozási mobilitás a merev társadalmi struktúrában nem hozta létre a korábban egymástól izolált közösségek olvasztótégelyét. Ehelyett e társadalmak számos tagja átélte ama helyzet és szerep egyes aspektusait, amelyeket Georg Simmel az idegen típusához kapcsolt. Mivel a foglalkozási szerepek nem különültek el kellőképp a társadalmi státusoktól és magatartási szabályaitól, az egyéni mobilitás együtt járt a korábbi énnel való szakítással, veszteség és elidegenedés érzésével. A csaknem valamennyi résztvevő számára szokatlant, új társadalmi helyzetekben való eligazodás megkövetelte, hogy az egyének kreatív módon kombinálják a másoknak mint másmilyeneknek az empatikus megértését, a saját kulturális készlet lehetséges előnyeivel való ravasz számítást, és a részvételt abban a hamis konszenzusban, hogy az egyenlőtlen interakciók tradicionálisan meghatározott formái magasabbrendűek, mint a semleges, jogilag vagy intézményesen előírt formák.

A kulturális heterogenitás és konfliktus élménye, a külső és a belső nézőpont egyidejű alkalmazása a társadalmi környezetben lecsökkentette a magától értetődő elemek készletét. Ez állandó éberséget követelt, és arra készítette az embereket, hogy minden interakciót kiélezett helyzetként fogjanak fel, amellyel csak speciális technikákkal birkózhatnak meg. E technikák közé tartozott a kérdések megkerülése, a kölcsönös egyetértés látszatát fenntartó igyekezet, a "közös nevezőt" kereső és kidolgozó kísérletek, továbbá az ütköző érdekek közti közvetítés lehetséges szintézisük felidézésével. Ez utóbbi kísérleteket nem a racionális konfliktusmegoldás lehetősé-

gége vetett racionális meggyőződés vezérelte, hanem az az elképzelés, hogy valamilyen — alacsony vagy magas — szinten a konfliktusok vagy nem léteznek, vagy egy mindent átfogó egység részei. Ez a terapeutikus szándék nyilvánvalóan jelen van ama "közvetítő nyelvekben", amelyeket a közép-európai gondolkodók javasoltak az Ego és Alter közötti megértés korlátainak meghaladására. Itt Mannheim tudásszociológiájára, Freud pszichoanalízisére és Wittgenstein nyelvjáték-filozófiájára gondolunk.

Nem véletlen, hogy ezek a nagyhatású elméletek Közép-Európából erednek, de Nyugaton váltak sikeressé. Az általuk javasolt megoldások — a félreértések áthidalása, a felvilágosult belátásból fakadó egyéni autonómia elérése — nem intézményszerűsültek Közép-Európában, ugyanakkor exportálhatók voltak Nyugatra, ahol az egyetemi tudományosság egész területeit forradalmasították. Befogadásuk folyamán ezek a terapeutikus intenciójú elméletek radikális változáson mentek keresztül. A globális látásmódra törekvés, mely az egymást kölcsönösen kizáró állításokat egy és ugyanazon kontextus elemeiként írja le, nem volt átvehető a "normál" tudomány racionális működésébe, nem volt beilleszthető a tudományok egyetemi munkamegosztásába. E "fordítási nyelvek" racionális, tudományos, formalizált beszédmódokként átértelmezve intézményszerűsültek, ahol már "kevésbé lényeges minden egyes eset megragadása a maga egyszerű és megismételhetetlen mivoltában, mint az a képesség, hogy minden esetet egyre pontosabban osztályozzanak, és besoroljanak a meglevő kategóriákba (it is less important to do full justice to each case in its absolute uniqueness than to be able more and more correctly to classify and subsume each case under pre-established categories)."⁵ E tudományos beszédmód már nem a társadalmilag kódolt egyéni különbségek kifejezésére irányuló közép-európai törekvést tartja szem előtt. "Hanem a különféle, meghatározott helyzetekben felmerülő, eltérő nézőpontok minőségi különbségeinek semlegesítése olyan orientációs sémát eredményeznek, amely a jelenségeknek csak bizonyos formai és strukturális összetevőit állítja a tapasztalás és a gondolkodás előterébe."⁶ Ennek következményeként Freud pszichoanalízisét medikalizálták; Mannheim programját, amely arra irányult, hogy a tudásszociológia váljon a humaniorákban és a társadalomtudományokban felhalmozott tudásanyag különféle elemeinek integrált értelmezési keretévé, a szociológia egyik szakterületén belül folytatott, szűken körülírt vizsgálatokra redukálták; Wittgensteint pedig az "igazságtáblázatok" és a "nyelvjátékok" technikai filozófusaként értelmezték, akinek a *Tractatus* zárórészeiben található lézisei — "szolipszizmusról, halálról és a «világ értelméről», amelynek a világon kívül kell léteznie — nem kötelező érvényű, alkalmi, utólagos gondolatokként figyelmen kívül hagyhatók"⁷. Ebben az adaptált formában az importált teóriáknak erjesztő hatásuk volt, mivel átláthatóvá és kezelhetővé tették a konfliktusokat.

Freud, Mannheim vagy Wittgenstein nyugati recepciója következetesen vaknak bizonyult elméleteik etikai aspektusaival szemben, nem értette a formalizálással és az operacionalizálással szembeni bizalmatlanságukat, valamint azt a meggyőződésüket, hogy a konfliktusok nem megoldani való problémák vagy leküzdeni való nehézségek, hanem egy preteoretikus szinten felismerhető, autentikus létformák. E preteoretikus szintre az egyéni tudat szociálisan kódolt formáit jelölő, definiálhatatlan fogalmak: a *Weltanschauung*, a *Lebensform* vagy az *Unbehagen* utalnak. A tudományos körökben elhangzó panaszok — arról, hogy e fogalmak használatának módja nélkülözi a fegyelmet és az analitikus distinkciókat, hogy Freudnak, Mannheimnek vagy Wittgensteinnek az a szokása, hogy példákkal él empirikus általánosítások

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

és/vagy logikai következtetések helyett – jelzik, hogy miért volt lehetetlen elméleteket beilleszteni a tudás intézményesült keretébe.

Számos közép-európai ország, főleg Magyarország, Lengyelország és Románia szociográfiai irodalmának tradíciója hasonlóképpen elutasította a szociológiai leírás tudományos szabályainak követését. A szerzők önmagukban egyesítették a költők és politikusok, társadalomfilozófusok és újságírók, reformerek és kutatók érdeklődési körét és módszereit. Koruk fontos társadalmi mozgalmának képviselőiként tekintettek önmagukra. Műveik még évtizedekkel első kiadásuk után is képesek arra, hogy közéleti vitákat váltsanak ki. Meglehetősen furcsa, hogy erről a szociográfus mozgalmról Révai⁸, a vezető kommunista ideológus nyújtotta a legáltalánosabb leírást. Véleménye szerint a szociográfia rá tudott világítani a magyar társadalom alapvető problémájára, amelyet a száraz szociológiai leírások soha nem voltak képesek megragadni. A normális, azaz nyugati típusú parasztpolgárosodás szükségességét és lehetetlenségét csak azon a metaforikus nyelven lehetett adekvát módon kifejezni, amelyet ezek az írók használtak, akik egészségtelen folyamatokról, felemás, nehézkes polgárosodásról, csendes forradalomról, menekülésről beszéltek. Ezek a metaforák a társadalmi vitákra jellemző, differenciálatlan formavilágba ágyazódnak, amelyek olyan diszkurzusformákat olvasztanak egybe, amelyek a világ más részein a költészet, a fikciós elbeszélés, a társadalomtudomány, az agitatív politikai pamflet vagy a meditatív esszé elkülönült műfaját és megfelelő nyelveit teremtették meg.

Nemcsak a diszkurzus volt differenciálatlan, hanem a résztvevői szerepek is. Ez a szerep a történelem során alakult ki, és mindenki számára kötelező, aki be akar kapcsolódni. Mindenkit, aki ezzel a hagyományosan definiált értelmiségképpel szemben a szakmai szerepet preferálta, kívülállónak tekintettek, akinek mások a gondjai, más az érdekeltsége, mint a magyar társadalomé. E sajátos attitűd kialakulásának magyarázatára különféle okok említhetők. Ebben a térségben semmiféle értelmiségi tevékenység nem függetleníthette magát a politikai diszkurzus uralkodó formájától. A nyílt vagy burkolt cenzúra minden oldalról korlátozta a nyilvános vitát, ahol bármely kijelentésnek mágikus erőt tulajdonítottak, amely képes felidézni a szavak tárgyi megfelelőjét. A közszféra, a nyilvánosság differenciálatlan mivolta az értelmiségieknek a különböző politikai és gazdasági hatalmaktól való függését eredményezte. Ez arra kényszerítette őket, hogy számos, gyakran ellentmondásos elvárást vegyenek figyelembe, amelyek csak a képes beszéd törvényszerű kétértelműségének kihasználása révén voltak kielégíthetők. Ez nyilván csapda volt, amelyből csak egyfajta menekvés létezett: minden vitatéma etikai síkra redukálása révén megőrizni a személyes integritást és esztétikai élvezetet okozó írásokkal elnyerni a közönség támogatását. Az eredmény a tudományosságának a nemzeti "Kultur" hatókörére korlátozott formája volt.

Hordoz-e a jelen számára bármilyen üzenetet a szociológiának ez a *pocsvennyik* és *zapadnyik* pólusai között ingadozó, konfliktusuk meghaladására képtelen fajtája? Úgy hisszük, hogy igen.

Először is: kultúránkra gyakorolt tartós hatása szüntelenül arra emlékeztet, hogy ha a szociológia meg akarja őrizni vagy vissza akarja szerezni közéleti jelentőségét, akkor nem korlátozódhat a szakmailag definiált problémák tanulmányozására.

Másodsorban: irodalmi és ennél fogva rendkívül rugalmas nyelvet kínál a nem nyugati típusú társadalmak és szociális attitűdök leírására. Ez a nyelv szabadabban mozog a különböző stílustartományok között, és lehetővé teszi az egyéni hangvétele és az interpretatív megközelítés kombinálását azzal a törekvéssel, hogy a társadalom

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

tanulmányozása lehetőleg objektív, analitikus leírást eredményezzen. Maga is közvetítő nyelv az élmények és a fogalmi keretek között éppúgy, mint a társadalmi léhelyzetek strukturálisan különböző típusai között.

És végül: jelzi a közép-európai szociológia – előadásunk címében említett – kognitív esélyét. Képletesen szólva Közép-Európa *majdnem* nyugati volt a középkor óta, és a második világháború után *majdnem* keletivé vált. Beszorulva két fenyegető és társadalmi-politikai szempontból nagyon eltérő régió közé, túlélése érdekében mindig is arra kényszerült, hogy mindkettőt megértse. Most, a demokrácia felé történő, nemrég kezdődött átmenet idején, Közép-Európa ismét a Nyugat felé tolik. Poggyszának legértékesebb darabja az a kulturális képessége, hogy mind a nyugati, mind a keleti típusú társadalmakat vizsgálva egyesíteni tudja a nyugati és a keleti nézőpontot. Megtörténhet, hogy ezáltal is közelebb kerülhetnek az "Európával" való vágyott egyesüléshez. A gonosz keleti befolyás által megrontott és eltorzított, tisztán nyugati lényegünkről szóló mítoszok és mondák máris gazdagon tenyésznek. Bízunk abban, hogy nem nőnek olyan hatalmassá, hogy megfosszanak a századunk nagy közép-európai gondolkodói által felidézett kognitív esélyünktől: hogy tolmácsa legyünk kontinensünk két része között.

FORDÍTOTTA: BALOG IVÁN

Jegyzetek

1. Elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 1991. június 24–29. között megtartott közgyűlésén.
2. Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*, Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1987.
3. Jenő Szűcs: "Three Historical Regions of Europe", in: John Keane (ed.): *Civil Society and the State*, Verso, New York, 1988, pp. 291–332.
4. G. W. F. Hegel: *Előadások a világtörténeti filozófiájáról*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 91. old.
5. Karl Mannheim: *Ideology and Utopia*, Hannest Book, San Diego – New York – London, p. 305.
6. *Uo.* p. 304.
7. Alain Janik – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. Redwood Press, Trousbridge, 1973, 22–23. pp.
8. Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Budapest, 1955. 300–303. old.